

Još o zvoniku zadarske katedrale

Dr Marija Stagličić

znanstveni asistent Filozofskog fakulteta u Zadru

Izvoran znanstveni rad

Nakon slučajnog nalaza dnevnika o izgradnji zvonika zadarske stolne crkve — koji je prof. Tacconi počeo pisati 1860, a njegov anonimni suradnik dovršio 1894. — palo je još malo svjetla na ovaj pothvat što je urodio monumentalnom neoromaničkom građevinom engleskog arhitekta T. G. Jacksona. O zvoniku sam pisala već prije, a sadašnjim tekstom želim nadopuniti one dijelove koji su u prethodnom bili samo pretpostavke.¹ Zanimljivo je da spomenuti dnevnik donosi i sva pisma arhitekta Jacksona koja su u vezi s tom gradnjom stizala u Zadar.

Sadržaj dnevnika odnosi se na prepisku, sjednice i sve one događaje koji su prethodili podizanju gornjih katova zadarskog zvonika, koji je nedovršen stajao od sredine 15. stoljeća. Nama su zanimljive dvije pojedinosti: opis Bertolinijeva nacrtu iz 1860. godine i Jacksonova pisma.

Najprije o nacrtu. Izgradio ga je 1860. godine zadarski inženjer Bertolini kao prvi prijedlog za dovršenje gornjih katova staroga zvonika. Nacrt je izgubljen, ali njegov detaljni opis nalazi se u Tacconijevu dnevniku. Tako saznajemo da je Bertolini projektirao podizanje triju novih katova potpuno istih kao prvi kat postojećeg zvonika iz 15. stoljeća. Jedina razlika bila je u tome što su lukovi novih katova trebali biti rasklapani sa svih četiriju strana, dok su na starom zdanju bočni lukovi bili zatvoreni. Potpuno isti trebali su biti vijenci, kvadratne plohe katova, lukovi, stupići i kapiteli. Nad završnim vijencem planirana je otvorena

¹ Vidi M. Stagličić, *Zvonik katedrale u Zadru*, Peristil, 25, 1982. Na strani 155 pogrešno je navedeno prezime Faccani, a treba Tacconi. U Nadbiskupiji je spomenuti dnevnik pohranjen pod naslovom: »*Campanile della basilica Metropolitana di sta Anastasia in Zara I, II (Annotazioni: compilate dal Prof Antonio Canonico Tacconi Fabbricere della Basilica Metropolitana)*«. U dnevniku se imenuju svi članovi Komisije za gradnju zvonika, a to su bili: vitez Nicolò de Trigari, vitez dr Simeon de Stermić, profesor don Antonio Tacconi, Donato Filippi, Pietro Cassani, don Marco Faccini, Giuseppe de Lantana, Giuseppe Messa, profesor Vitaliano Brunelli.

Prvi put sam o gradnji zvonika zadarske katedrale prema projektu engleskog arhitekta T. G. Jacksona pisala u Peristilu br. 25, 1982. Na ovu temu ponovo se vraćam zbog pronađenog opisa prvog projekta za nadogradnju, koji je bio izradio zadarski arhitekt Bertolini. Nadalje, pronađena su Jacksonova pisma zadarskom crkvinarstvu, a koja se odnose na isti zahvat.

U ovom članku također se komparativno obrađuju tri istovremena zahvata: nadogradnja zadarskog zvonika, restauracija zvonika splitske stolne crkve i planirana gradnja zvonika uz crkvu sv. Jakova u Šibeniku.

galerija. Zvonik se završavao s osmerostranim tamburom ukrašenim pilastricima i polustupićima istog stila kao polustupovi i pilastri donjih katova. Drveno krovno piramide trebalo je biti obloženo bakrom. Ova obnova je predviđala da stube i pregrade budu drvene.²

Bertolinijev nacrt nije ostvaren, a u dnevniku ga opisuju kao »*nabačenu ideju kojoj nedostaje monumentalnosti i velikih proporcija*«. Ako pokušamo rekonstruirati opisani zvonik, uočiti ćemo zdepasto nizanje potpuno istih kubusa. Iz opisa ne možemo odrediti visinu piramide, ali kako su u obnovama s kraja prošlog stoljeća uglavnom rađene šiljaste piramide, pretpostavljamo da je i ova bila takva oblika. Iako zadarska nadbiskupija kao naručilac radova nije prihvatila Bertolinijev nacrt, ipak će se pod pritiskom viših foruma arhitekt Jackson morati približiti ovom prototipu. Naime, budući da Centralna komisija iz Beča ustrajno odbija njegove projekte, Jackson radi posljednju varijantu s vertikalnom podjelom zvonika na četiri kata. On izdužuje treći i četvrti kat, a otvori su biforni. Tambur, koji je u ranijim nacrtima visinom zauzimao prostor četvrtog kata zvonika, u ovom nacrtu nestaje.

² Citiram tekst dnevnika koji donosi opis Bertolinijevog nacrtu.

»*Lo spaccato A.B. è uno sezione della parte di Campanile esistente. In questa si rimarca che le faccie laterali del Campanile non sono aperte; nel progetto di ricostruzione invece, tutti i quattro lati rimangono aperti come lo indica il tipo. Propone il progettista di erigere sulla parte di Campanile esistente altri tre piani del tutto eguali al primo, e con la sola diversità che gli archi di sinistra e dritta anziché venire otturati resteranno in piena luce sopra tutti i nuovi piani. Cornici, riquadri, archi, colonnette, capitelli, in tutto eguali agli esistenti. Sopra la quarta parte alzata si propone la costruzione di un volto a crociera, lasciandovi la sola apertura per ascendere in sulla galleria aperta. Questa poggerà sulla cornice superiore, e verrà conformata a seconda del tipo.*

La cupola sarà conformata da ottagono con pilastrini e mezze colonnette, di stile eguale agli pilastri e mezze colonne inferiori. La copertura della cupola sarà costruita con rame sopra armamento di legname forte: i due regoloni della cupola saranno di pietra.«

Tako šiljasta piramida naliježe na posljednji kat zvonika. Na taj način Jackson i u pojednostavljenom i sugeriranom nacrtu postiže kvalitetnu kreaciju vitkog i monumentalnog spomenika.

Kako je engleski arhitekt postupno mijenjao svoj prvobitni projekt, možemo pratiti iz njegovih pisama. Citiramo pismo koje je u ožujku 1889. uputio svojem prijatelju slikaru F. Drioliju:

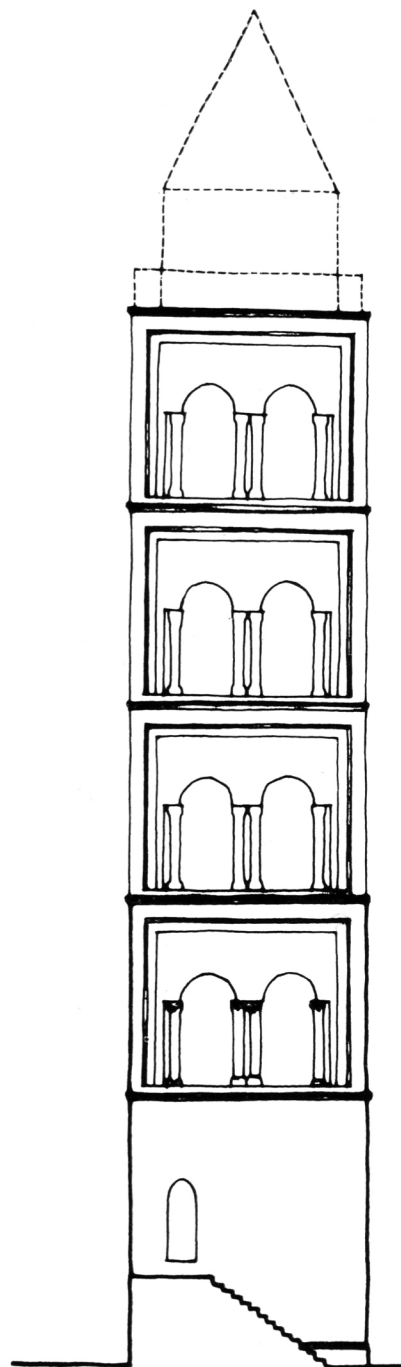
»Donji dio mi je poslužio kao motiv za novi dio; iako datira čak u 1480, djelo Vallarossovo čuva romaničku maniru, koja u Dalmaciji prevladava i isključuje gotički stil što cvjeta u ostaloj zapadnoj Evropi. Meni se, dakle, to činio pravi način da dovršim zvonik u romaničkom stilu, koji je u Dalmaciji poput nacionalnog stila. Lanterni na vrhu i piramidi tornja koja kruni cijeli rad, dao sam trunak transalpinske umjetnosti, koja na nekim mjestima kao što sam primijetio u svojoj knjizi, ostavlja dojam njemačkog utjecaja koji donose Mađari. U ovom slučaju, međutim, želim izraziti činjenicu da je veliki zadarski zvonik dovršio jedan Englez!«

Iako nije izradio troškovnik, Jackson procjenjuje izgradnju zvonika na 1500 do 1600 lira sterlinga, a drži da će to u Zadru iznositi samo dvije trećine te sume. Toliko je prema njegovim informacijama bilo jeftinije graditi u provincijskom austrijskom gradiću negoli u tadašnjem Londonu.

Centralna komisija nije prihvaćala Jacksonov projekt posebice stoga što ga je izradio stranac, a i stoga što se članovima komisije nije svidio onaj prizvuk engleske romanike u završnom dijelu. Kasnije ćemo usporediti projekte zvonika nekih austrijskih arhitekata.

Drugo Jacksonovo pismo upućeno je zadarskom crkvinarstvu u kolovožu 1889, nakon što je Centralna komisija odbila njegov projekt, tražeći da napravi određene stilske izmjene. Ta ista komisija prihvatila je nekvalitetan Taminov projekt koji je zadarsko crkvinarstvo odbilo. Na to je engleski arhitekt prepustio crkvinarstvu da odluči o tome da li da se on povuče iz posla ili da izvrši izmjene projekta i ponovno zatraži dozvolu gradnje.³

Nakon što je arhitekt Jackson poslao bečkoj komisiji dvije nove varijante zvonika, opet je odbijen zbog toga što je nedostajao troškovnik, a nije postojao ni natječaj u kojem bi mogli sudjelovati arhitekti Austro-Ugarske Monarhije.⁴ Novonastalu bezizlaznu situaciju

1 Idejna rekonstrukcija Bertolinijevog nacрта iz 1860. godine. (Izradio P. Vežić)

³ Citiram dio Jacksonovog pisma crkvinarstvu od 2. kolovoza 1889. godine: *»Quanto a me, Illustrissimi Signori, sono prontissimo di fare quel che loro liberà più facilmente dal presente imbarazzo.*

Modifichero volontieri il mio progetto secondo le idee dalla Commissione, se non sieno irconciliabili con un buon effetto artistico, o se sarà più conveniente ai Signori della fabbrica sono pronto di ritirarmi assolutamente dall'affare. In tutto quanto, Illustrissimi Signori, vorrei lasciare liberamente la decisione fra le sue mani, sapendo bene che faranno quel che troveranno giusta.»

⁴ To proizlazi iz pisma što ga je Centralna komisija uputila crkvinarstvu 1. listopada 1889. Citiram:

»La Commissione Centrale non possono riguardare questi meritevoli disegni da nessun altro punto di vista. All'istesso

tempo la Commissione Centrale sono costrutti di esternano il loro parere che non mai potrebbero acconsentire all'esecuzione del fabbricare un Campanile pel il Duomo di Zara per modo d'una semplice commissione di qualsivoglia artista, essendo convinti che vi sono molti buoni artisti capaci di far soluzione a questo problema d'una maniera soddisfacente, i quali non devono rimanere esclusi da concorrenza.»

riješio je zadarski inženjer Gillhuber, tada umirovljeni građevinski savjetnik, koji je izradio troškovnik i preuzeo odgovornost izvođenja radova.⁵ Uz njega su za nadgledanje gradnje bili izabrani inženjer G. Begna i konzervator I. Smirić.

U vezi s nadogradnjom zadarskog zvonika osvrnut ćemo se na zapaženu aktivnost obnove i gradnje zvonika u Dalmaciji krajem 19. stoljeća. Tako 1890. otpočinje dugotrajna obnova zvonika splitske stolne crkve.⁶ Iste godine počinju radovi na dovršavanju zadarskog zvonika. U to vrijeme planirala se gradnja zvonika uz šibensku katedralu od čega su se sačuvala dva nacrti.⁷ Uspoređujući nacрте za izradu triju gore spomenutih zvonika, moramo ih najprije razvrstati po namjeni:

1. restauracija i konzervacija splitskog zvonika (Hauser, Förster)
2. nadogradnja zadarskog zvonika (Bertolini, Jackson, Tamino)
3. novogradnja šibenskog zvonika (Bergman, Hauser)

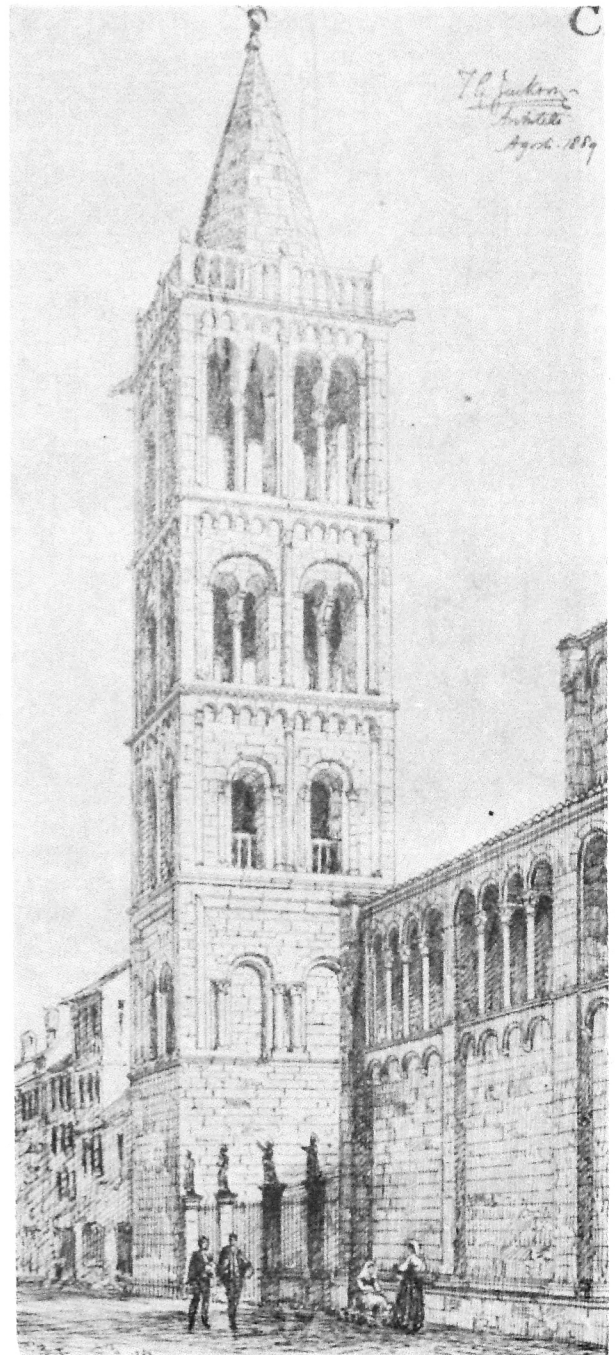
Nacrte za obnovu splitskoga zvonika izradio je A. Hauser, a neke manje izmjene izvršio je E. Förster. Snažna struja historijskoga purizma u konzervatorskim poslovima toga vremena očitovala se u obnovi toga zvonika, o čemu je potanko pisao D. Kečkemet u spomenutom članku. Iako je restauracija splitskog zvonika bila ograničena predloškom, došlo je do slobodnijeg tretiranja starog zdanja zbog naglašene elegancije, višeg i drugačije ukrašenog tambura s vitkom piramidom i zbog nemarnog odnosa prema izvornoj plastici. Stroga restauratorska shvaćanja Viollet-le-Duca u austrijskom krugu provode F. Schmidt i K. Hasenauer. U vrijeme obnove zvonikâ u Centralnoj komisiji pored F. Schmidta sjedi i profesor Alois Hauser koji je osim nacрта za splitski zvonik izradio projekt za gradnju novoga zvonika u Šibeniku. Stavovi tih uglednih arhitekata i teoretičara bili su na liniji radikalnog purizma, što bi prevedeno u praksu značilo da se novi zvonik uz postojeću crkvu mora graditi u onom stilu, odnosno,

⁵ Jackson u svom pismu od 11. studenoga 1889. obavještava crkvinarstvo da je izgradnja zvonika prema njegovom nacrtu moguća jedino uz suradnju nekog zadarskog arhitekta. Citiram dio pisma:

«Mi pare troppo chiaro che la Commissione Centrale ha paura di dare offesa ai partitanti opposti se confermassero l'impiego d'un forestiere. Però mi fu suggerito da un Signore Viennese che ha pratica di queste cose, che forse la cosa potrebbe andare se il Signore Tamino o qualcheduno altro architetto di Zara, mi fosse aggiunto nella maniera indicata dalla mia risposta alla Commissione. Se la Fabbrica potesse ordinare l'affare per questa base, e se in questo modo l'opposizione fosse conciliata, mi pare probabile che la Commissione Centrale vi acconsentirebbe. In ogni caso è evidente che io avrei bisogno dell'ajuto e della cooperazione d'un architetto locale che potesse mettere il progetto in esecuzione.»

⁶ Vidi D. Kečkemet, *Restauracija zvonika Splitske katedrale*, Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1956.

⁷ Nacrte se nalaze u arhivu biskupske palače u Šibeniku. O rušenju Teodoševićeve kule i o tome gdje su objavljeni spomenuti nacrti vidi M. Ivanišević, *Porušena kula-zvonik šibenske stolne crkve*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 15 Split, 1963. str. 84–110. Prema bilješki 42 na strani 98 u Ivaniševićevom tekstu čini se da je postojao i Jacksonov nacrt za taj zvonik. O novoj ideji izgradnje zvonika pred crkvom sv. Jakova vidi magistarski rad T. Krajine, *Rekonstrukcija i revitalizacija trga katedrale u Šibeniku*, Split 1984.

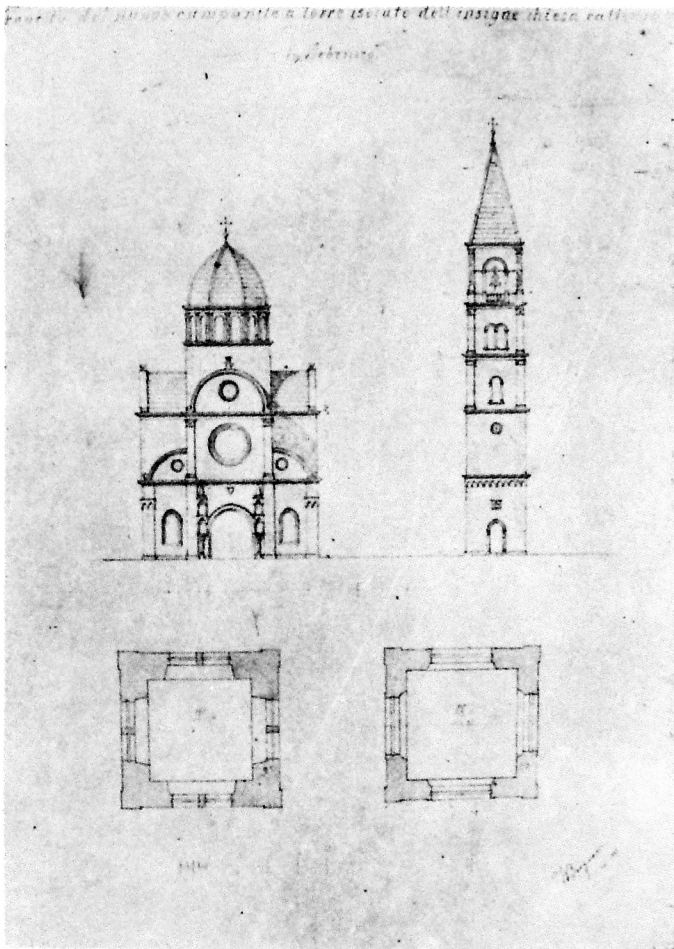

2 Jacksonov projekt za nadogradnju zadarskog zvonika, treća varijanta, 1889. godina.

varijanti stila u kojoj je građena sama crkva. Iz toga slijedi da bečka komisija nije mogla prihvatiti onaj prvobitni Jacksonov projekt za zadarski zvonik koji se koristio elementima engleske romanike.

Na ovome mjestu možemo se osvrnuti i na dva neostvarena projekta za Šibenik. Nakon što je 1889. porušena tzv. Teodoševićeva kula koja je služila kao zvonik šibenskoj katedrali, trebalo je pristupiti gradnji novoga zvonika. Do toga nikada nije došlo, ali su sačuvani nacrti koji se nalaze u arhivu šibenske biskupije. Prvi nacrt izradio je Bergman 1881, a drugi A.

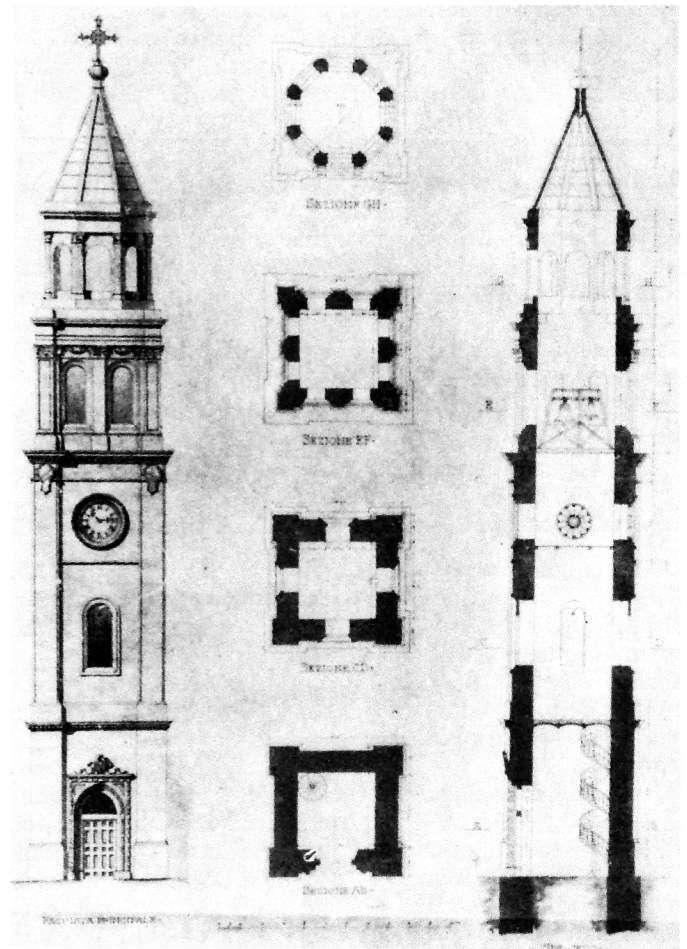
3 Bergmanov nacrt za izgradnju zvonika uz šibensku stolnu crkvu, 1881. godina.

(Snimak iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Šibeniku)

Hauser 1893. godine. Bergmannov nacrt doslovno dijeli zvonik na neogotičke donje i neorenesansne gornje katove. Hauser, međutim, u neorenesansnu prostornu zamisao umeće portal i prozor s neogotičkim oblikovnim elementima. I jedan i drugi nacrt pridržavaju se principa historijskog purizma, odnosno, zvonik je trebao biti ogledalo razvojnih stilskih etapa koje se javljaju na crkvi sv. Jakova.

Sada možemo bolje sagledati kompleksnost problematike u slučaju zvonika zadarske stolne crkve. U svojim ranije nastalim dijelovima zvonik je već zakoračio u ranu renesansu. Radi se zapravo o gotičko renesansnom isprepletanju koje je Jackson točno uočio i pripisao posebnostima arhitekture u Dalmaciji.⁸ Ipak, istu pojavu nije uočio na zadarskom zvoniku. Možda je bio zaveden lokalnom klesarskom tradicijom koja se nje govala od romanike, a odlikovala se čistim površinama zida i jednostavnim volumenima arhitektonske plastike. Tu istu klesarsku čistoću kao sublimaciju nekadašnjeg romaničkog kapitela susrećemo u dvorištima zadarskih gotičko-renesansnih palača i shvaćamo je kao morfološku odrednicu rano renesansne arhitektonske plastike. Kod dobro očuvanih palača podudara

⁸ Vidi citat iz Jacksonovog pisma u M. Stagličić, n. d., na str. 158, bilj. 30.

4 Hauserov projekt za izgradnju zvonika uz šibensku stolnu crkvu, 1893. godina.

(Snimak iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Šibeniku)

se morfološkija s oblikovanjem prostora u smislu renesansnog poimanja kulture stanovanja. Ako tu čistoću izraza i morfološke kristalizacije shvatimo kao prodor latinizeta u smislu Curtiusovih izlaganja,⁹ onda smo još bliže zaključku o ranoj renesansi na zvoniku zadarske katedrale. Na prvom katu Vallaresova zvonika osim morfološke odrednice rano renesansnog kapitela treba uočiti i dva bitna renesansna kompozicijska elementa: simetriju i proporciju u raščlanjivanju zidne plohe.

Ako se vratimo obnovi zadarskog zvonika, zaključit ćemo da je ona krajem 19. stoljeća, bez obzira na Jacksonovu krivu procjenu o romanici u 15. stoljeću, mogla biti samo neoromanička, budući da smo utvrdili da su neostilske obnove zvonika bile strogo podređene stilu crkve (sjetimo se još obnove zagrebačke katedrale).

Zaključujem stoga da se engleski arhitekt Jackson nametnuo vrlo strogom ukusu austrijske komisije visokom kvalitetom i senzibilnošću. Svi njegovi nacrti za spomenutu obnovu predstavljaju vrijedna dostignuća, iako prednost dajem onom prvome. Da je i autor tako mislio, može se zaključiti po tome što je spomenuti nacrt tiskao u tadašnjem engleskom časopisu »The Builder«.¹⁰

⁹ U knjizi E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1971.

¹⁰ *The Builder* od 25. svibnja, London 1889.

Duško Kečkemet

FISCHER VON ERLACH'S DRAWINGS AND PRINTS OF
DIOCLETIAN PALACE

In his book *Entwurff einer historischen Architectur*, published in Vienna in 1721, in Leipzig in 1725, and the English edition in London in 1735, among the prints of many a famous world edifice the Austrian architect J. B. Fischer von Erlach provides his ideal reconstruction of Emperor Diocletian's ancient palace in Split and some of its integral parts. Fischer von Erlach's drawings and prints are in the National and University Library of Zagreb.

Fischer von Erlach obtained data, measures and drawings from Ivan Petar Marchi of Split. These were made on the spot by painter Vincenzo Paterni, the central figure of the study.

To a certain extent, Fischer von Erlach's work on the reconstruction of Diocletian Palace influenced some of his architectural designs, especially Karlskirche in Vienna.

Kruno Prijatelj

TWO ALTARPIECES BY EUGENIO MORETTI LARESE AT
VODICE

The parish church at Vodice near Šibenik houses two altarpieces signed by the Venetian painter Eugenio Moretti Larese (1822 — 1874), recently restored at Split's Regional Institute for Monument Protection. The first one depicts the figure of Christ in the upper section; Sts. Stanislaw Kostka and Vincent the Martyr of Saragossa are shown in the lower part. The second altarpiece presents the Holy Family. The paintings are typical of the master in that they merge figural reminiscences of the late seventeenth century with the predominant Post-Classical elements.

Following a detailed analysis of these paintings is a list of works by the other Venetian painters from the late seventeenth and the eighteenth century in Dalmatia, which attests the continuity of artistic contact between Venice and the towns of our Dalmatian coast even after the fall of St. Mark's Republic (Vincenzo Pellegrini, Liberale Cozza, Teodoro Matteini, Natale Schiavone, Antonio Zona, Pompe Molmenti).

Marija Stagličić

THE BELFRY OF ZADAR CATHEDRAL CONTINUED

I first wrote about the construction of the belfry for Zadar Cathedral, designed by the English architect T. G. Jackson, in *Peristil* no. 25, 1982. It is the second time I deal with the same matter, since a description of

the first design for this work has been found, submitted by architect Bertolini of Zadar. Furthermore, Jackson's letters to Zadar church parish relating to the same matter have been found.

In a comparative manner this article also deals with there simultaneous undertakings: the enlargement of Zadar belfry, the restoration of Split's Cathedral belfry, and the plan for the construction of a belfry near St. Jacob's in Šibenik.

Boris Vizintin

ROMOLO VENUCCI'S FUTURISM AND
CONSTRUCTIVISM

After his return to Rijeka in 1928, Venucci painted the frescoes of the Capuchin Church atrium, sculpted the angels for the facade of the Kozala votive church, and made a number of oil paintings, watercolors and drawings, which were displayed at international exhibitions in Rome (1928), Florence (1929), Genoa (1930), and Udine (1930). With his works he participated in more than 50 local, domestic and international exhibitions (Varese, Budapest, Zagreb, Florence, Belgrade, Trieste, Rijeka, Rostock, Faenza, Banjaluka). As a student he joined the Hungarian avant-garde art groups UME and KUT; he is also one of the founders of the Croatian Association of Artists in Rijeka. He received several awards, e.g. the one given by the city of Rijeka, as well as by the government, for his artistic achievements.

Stanko Piplović

ARCHITECT PETAR PEKOTA

The author outlines the life and work of architect Petar Pekota, who lived in the first half of the 19 c. During the French administration of Dalmatia he attended the boarding school in Zadar. Architect Basilio Mazzoli, a well-known champion of Neoclassicism, was among his teachers. Pekota soon won high marks for his diligence and talent. His whole career is tied to the provincial headquarters for public works in Zadar. From the very beginning he was assigned to important projects, e.g. the construction of a provisional quarantine hospital at Makarska in 1815, when the plague epidemic broke out in Bosnia. As a district engineer he was both the organizer and overseer of the construction and repairs concerning many a building essential to the new organization of local administration, church, judiciary, health service, school system, post, maritime affairs, and especially roads. He contributed to the development of a relatively poor road network in Central Dalmatia.